

УДК 371.55.(03)5.6

К 935

Курочкін О. В.

РИТУАЛ «СУБІТКИ» ТА ІНШІ МЕТОДИ ЕТНОПЕДАГОГІКИ ПОКАРАННЯ

Автор розглядає жорстокі прийоми й методи старої шкільної науки, не закликаючи до їх відродження і застосування.

В усній творчості народів світу можна знайти чимало сентенцій, що характеризують процес навчання (набуття знань, професійних навичок) як складний і тернистий шлях, неодмінно пов'язаний з випробуваннями учня. При цьому впадає в око дещо дивний, з погляду сучасної педагогіки, інтернаціональний пієтет до тілесних форм покарання, загальна оцінка їх як вельми корисних і навіть необхідних.

Крилатий латинський вислів «*Per aspera ad astra*» (через труднощі до зірок) має безліч варіантів у різних мовах: англійська — «Без хреста нема корони»; афганська - «Розуму і палицею вчать»; монгольська - «Сучкувате дерево бий по сучку, впертого - по потилиці»; німецька - «Не пізнавши гіркого, не пізнаєш і солодкого»; російська - «Палиця німа, а додає розуму»; турецька - «Вчений мавпі батіг не потрібний»; французька - «Хто не слухається розуму, послухається кия» тощо. Семантичне поле «дидактики покарання» ґрунтовно розроблене в українському фольклорі: «Без муки нема науки», «За одного' битого двох небитих дають, та й то не беруть», «Наука не йде без бука», «Боїться учень лози більше, як грози», «Не вчений та товчений та дрючкований», «Хто кого любить, той того чубить», «Небитий - срібний, битий - золотий», «Били та недобре вчили», «За невміння деруть реміння» та ін.

За цими прислів'ями криється не лише педагогічний досвід наших предків, а й цілий пласт народної культури, мало досліджений науковцями й невідомий сучасному читачеві. Занурюючись у нього, як археолог розкопує давні кургани, маємо заново перегорнути забуті сторінки

минулого, реконструювати ті обставини повсякденного життя й побуту, які дуже слабо висвітлюють підручники й монографічні висліди з історії.

Дана розвідка порушує проблематику такого нового напрямку порівняльних гуманітарних студій, як етнологія та етнопедагогіка насильства, її головне завдання - привернути увагу до тіньових аспектів життєдіяльності старосвітської школи України та Росії, розкрити семантику деяких забутих стереотипів і кодів функціонування «спудейсько-бурсацької субкультури».

Безперечно, практика навчально-виховного покарання має надзвичайно глибокі корені. Задовго до того, як була сформована друга сигнальна система, тобто звукова мова, первісні гомініди послуговувалися специфічною мовою жестів і рухів. Важливу роль у ній виконували різноманітні больові сигнали - укуси, захвати, ляпаса, щипки, потиличники, зуботичини, всілякі удари, нерідко підсилені першою-ліпшою палицею або лозиною. Отже, кожен з нас, хто у дитинстві скуштував дешицу цього «виховного арсеналу», може пишатися своєю особистою причетністю до першоджерел педагогічної науки.

Архаїчна метода засвоєння мудрості пращурів через тортури і випробування лежить в основі первісних ініціацій і ритуалів ініціаційного типу. У багатьох тубільних народів донедавна, щоб стати «справжнім чоловіком», кожен юнак мав витримати суворий іспит, під час якого ініціанта піддавали жорстоким мукам: вибивали або підточували зуби, робили насічки і порізи на тілі, душили димом і пекли вогнем, нещадно лупцюва-

ли, змушували подовгу обходитися без їжі й води тощо. Деталізовані описи цих обрядів часто наводяться в етнографічних працях, присвячених традиційним суспільствам Африки, Америки, Австралії та Океанії.

Й на теренах Європи ще зовсім недавно дотримувалися практики ритуально-символічного побиття. У цьому зв'язку варто згадати, зокрема, характерний для селянського побуту феодальної доби звичай так званого межового прочухана. Для того, аби нащадки добре знали й поважали межі між сусідніми територіальними громадами, на такій межі публічно лупцювали підлітків, які потім на все життя ставали зберігачами цінних відомостей.

Ініціаційні знущання й фізичні випробування широко побутували серед цехових ремісників середньовічної Європи, включаючи й Україну. Знаємо, наприклад, що під час церемонії посвячення у майстри в шевському цеху міста Янова (Поділля) кандидата клали на дошку вичинки шкіри - «кобилицю» й били нагайкою. Церемонія називалася «звичай» і «старий звичай». Залежно від обставин кількість ударів становила від чотирьох до дванадцяти [1].

Але нас більше цікавлять не символічно-посвячувальні обряди, а фізичні методи примусу з педагогічною метою. Впродовж багатьох століть у різних народів світу виховання підростаючого покоління відбувалося за настановами біблійного царя Соломона: «Хто стримує різку свою, той ненавидить сина свого, хто ж кохає його, той шукає для нього картання» [2]. Близькі за буквою і духом рекомендації зустрічаємо у пам'ятці давньоруської літератури XII ст. «Повчанні князя Володимира Мономаха» - «... яко отец чадо свое любя, бья» [3], у московському «Домострої» XVI ст. - «Казни сына своего измлада, и порадуется о нем в мужестве» [4], а також в «Уставі Львівської братської школи» 1586 р., де читаємо: «А дидакал (вчитель.- О. К.), взявши порученное ему дітище, мает его учити с промыслом доброй науки, за непослушенство карати, не тирански, но учителски» [5].

Звичайно ж, суворі дисциплінарні заходи в процесі навчання не були лише східнослов'янським привілеєм, їх добре знала й широко застосовувала уся «цивілізована» Європа. Судячи з наявних відомостей, можна навіть впевнено говорити, що у школах західноєвропейських країн доби середньовіччя й нового часу дітей карали методичніше, регулярніше й витонченіше, ніж у нас.

Дуже цікаві під цим кутом зору свідчення одного швабського вчителя, який за 21 рік своєї педагогічної діяльності у великій школі призначив

911 500 ударів палицею, 121 000 ударів батогами, 209 000 раз призначав арешт у карцері, 136 000 ударів лінійкою, завдав 10 200 ляпасів і залишив учнів на заняттях «після обіду» 32 700 раз. До цього треба додати ще й наступний перелік: 700 учнів він поставив колінами на горох, 6000 душ вистоявали колінами на гострій палиці, 5000 учнів змушені були прикрасити свою голову блазенськими ковпаками і 1700 - покарав різками [6].

За такою ж методою проводилось виховання школярів у Франції. Гучної «слави» своїми масовими езекуціями у XVIII столітті зажила, наприклад, «школа добрих отців святого Лазаря», що знаходилась у центрі Парижа. Це було своєрідне комерційне підприємство, де ченці за певну плату ретельно били дітей, яких надсилали сюди для розправи з відповідними листками-рекомендаціями й грошовою винагородою батьки, вчителі з усієї округи [7].

Католицька й протестантська наука застосування різок й батога на ниві виховання, очевидно, не пройшла марно. Чи не вона, увійшовши в кров і плоть багатьох поколінь, сформувала такі характерні риси західноєвропейського менталітету, як дисциплінованість, педантичність, законнослухність тощо? Звичайно, це лише гіпотетичне припущення. Але не викликає сумнівів той факт, що окремі методи й практики покарання учнів прийшли в Україну разом із традиціями західноєвропейського шкільництва. Цьому сприяло, з одного боку, те, що чимало українців (майбутніх педагогів) навчалось, переймаючи досвід, у багатьох університетах і академіях Польщі, Чехії, Німеччини, Італії, Франції та інших країн, а з іншого - активна діяльність на наших теренах у XVII-XVIII ст. відомих своєю жорстокістю єзуїтських шкіл.

Найпохмурішою добою в історії «педагогіки різки» на землях Росії та підросійської України треба вважати, очевидно, XVIII - першу половину XIX ст. Саме в цей період патріархальна виховна традиція рукоприкладства виростає до масштабів загальнодержавної ідеології, стає найдієвішим інструментом політики утвердження уставів самодержавної імперії. Батоги, палиці, шпіцрутени, різки вважалися неодмінними та обов'язковими знаряддями фізичних покарань, їх застосовували всюди: у в'язницях, поліцейських дільницях, армії, при угамуванні селянських заворушень і за постановою військових судів. Важливу роль у законодавчому утвердженні й освяченні варварських методів покарання на теренах Росії відігравали самі вінценосні монархи з дому Романових. Особливо уславилися цим відомий своєю схильністю до мордобою Петро I

(він же впровадив у Росії німецькі шпіцрутени) і Микола I, що здобув у народі прізвисько Микола Палкін. Варто додати, що жорстокість цих історичних діячів була скоріше нормою жорстокої доби, ніж чимось унікальним чи патологічним. Відомо, наприклад, що самого Миколу I у дитинстві били об стінку так, що він майже втрачав свідомість. Про це не криючись (і це найцікавіше) записував у щоденниках вихователь імператора Ламсдорф [8].

Багатий фактологічний матеріал для характеристики загальної атмосфери морального здичавіння й насильства, що панувала в освітній системі дореформеного часу, простежуємо в повістях і романах Г. Квітки-Основ'яненка «Пан Халявський», В. Наріжного «Бурсак», А. Свидницького «Люборацькі», «Нариси бурси» М. Помяловського, у спогадах І. Нечуя-Левицького й інших художніх та мемуарних творах. Вони відтворюють період занепаду гуманістичних традицій освіти в Україні, коли після запровадження загальноросійської шкільної реформи 1786 р. українські навчальні заклади поступово втратили світський характер і, підпорядковуючись програмам російських духовних училищ, що насаджували казармений режим і вірнопідданський послух, перетворились, за образом висловом І. Нечуя-Левицького, на «на царство різок і паль» [9].

Жорстоке поводження з учнями (особливо в молодших і середніх навчальних закладах) було органічною частиною офіційного виховного процесу й вважалося своєрідною панацеєю від усіх дитячих вад. Чимало царських сановників різних рангів цілком одностайно поділяли точку зору єпископа Вітебського Серафима, який привселюдно заявляв, що «тілесні покарання розширюють і прояснюють розумовий світогляд потерпілого» [10]. Ці характерні зізнання виголошувалися в останні десятиліття перед скасуванням кріпацтва, коли практика фізичних тортур у школі набула незанихтаних масштабів. За свідченням англійського дослідника В. Купера, «у гімназіях Київського навчального округу наприкінці 50-х років сікли щорічно від чверті до половини всіх учнів. У духовних навчальних закладах було ще гірше, і були артистично, з насолодою... часто карали десятого, півкласу, весь клас» [11].

Практично дамоклів меч тілесних покарань висів над кожним, хто потрапляв до тодішніх навчальних закладів, починаючи від дяківської сільської школи і аж до Київської духовної академії. Відомо, що свого часу покарання різкою зазнали Гомер, Горацій, Еразм Роттердамський. Не уникли цієї «науки» у дитинстві й видатні діячі української культури - Г. Квітка-Основ'яненко, М. Ко-

стомаров, Т. Шевченко та ін. З автобіографії Кобзаря довідуємося, як він помстився сільському дякові, в якого «пройшов граматику і часословець» й два роки терпів «многотяжкі випробування». За спогадами Т. Шевченка, «...в один из многих дней и ночей, когда спартанец-учитель со своим другом Ионою Лымарем были мертвецки пьяны, школяр-попыхач без зазрения совести, обнажив задняя своего наставника и благодетеля, всыпал ему великую дозу березовой каши» [12].

М. Помяловського за час навчання у бурсі били різками близько 400 разів. Інший письменник-шістдесятник О. Левітов, якого також шмагали в присутності всього класу, пізніше визнавав, що у нього «випороли душу із тіла» і що живе він «немовби з чужою зморщеною душею» [13].

Твори письменників-реалістів, які на власному досвіді пізнали гірку науку різки, допомагають відтворити оригінальну субкультуру вихованців духовних закладів, їх своєрідний побут, жаргон, атрибути і стереотипи поведінки, що потребують сьогодні розшифрування і пояснення. Значний інтерес для історії вітчизняної педагогіки становить своєрідний етикет покарання в побуті старосвітських бурс*, його ритуалізовані форми і вербальна номінація, витримана в кращих традиціях народного пародійного світобачення.

З погляду асоціативно-словесного осмислення цікавий зв'язок бурсацької лексики покарань з харчовим кодом, з їжею. Це загальновідома «березова каша» (биття різками), фразеологізм з «Вія» М. Гоголя «дати крупного гороху» (відшмагати шкіряними канчуками), символи їстівного у бурсацьких снах (А. Свидницький) як провісники майбутньої розправи. З лексики українських школярів походять такі образні вислови на означення лупцювання, як «прописати їжицю», «чухрати», «лупити шкіру», «дати палі», «дати гарячих», «духопелу дати», «дістанеться на горіхи» (на кабачки), «як дам шкварки, то буде тобі жарко», «березовим пером виписувати», «освятити воду у три батоги», «списав спину, що й курці ніде клюнути», «аз - били мене раз, буки - набралися муки» тощо.

Важко перерахувати причини й приводи, які призводили до фізичних покарань. Били за все: за невиконання класних завдань - «екзерцій» і домашніх - «окупацій», за бешкети, прогули, ледарство, шибеництво, за нечемну поведінку у церкві, за непослух, лайку, спробу втечі тощо.

Крім ляпасів, потиличників і стусанів, які вважались чимось звичайним, існували регулярні

* Бурсами спочатку називали гуртожитки духовних навчальних закладів, потім у побуті - і самі навчальні заклади.

процедури покарання, яких боялися найбільше. «Екзекуції, - писав добре обізнаний професор Київської академії Д. Вишневський, - практикувалися не лише як кара за вчинки, але і як засіб домогтися зізнання від підозрюваного, або від зла неповинних ("щоб іншим не кортіло")» [14].

На відміну від навчальних закладів Англії, де днем покарання вважалася п'ятниця, в українських школах, за давньою традицією, сікли в суботу (звідси звичай «субітки» або «давати суботників»). Публічні екзекуції відбувалися біля порогу класу або в коридорі школи, бурси й на академічному плацу, обов'язково на очах однокласників і в присутності педагогічного персоналу.

Давній бурсацький звичай карати наприкінці тижня згадує в «Енеїді» І. Котляревський, оповідаючи про те, як Еней змушував троянців вивчати латину:

Еней від них не одступався,
Тройчаткою всіх приганяв,
І хто хоть трохи ліновався,
Тому субітки і давав [15].

Про цікаві деталі «субіток» довідуємось з роману «Пан Халявський» [16]. За описом Г. Квітки-Основ'яненка, дотримуючись цього «благочестивого» звичаю, школярі збиралися до купи і, «протвердивши зади», приходили до дяка. Перший у навчанні учень проголошував від імені усіх: «Мир ти, благий учителю наш!» На що вчитель поважно відповідав: «Треба бити вас». Школярі низько вклонялися йому і ставали у дві лінії: окремо шикувалися псалтирщики, часословщики і граматики. Посеред приміщення встановлювали ослін, біля якого походжав пан-дяк із засуканими руками.

Підготувавши все потрібне, він голосно викликав учнів по черзі: «Пане Петре» або «Пане Закрутинський». Залежно від провини дозувалась кількість та сила ударів, що наносилися по оголеному тілу. Для тих, хто особливо завинив, за свідченням Г. Квітки-Основ'яненка, дяк застосовував спеціальний спосіб покарання, коли били частіше, «мов дрібним дробом» або «як барабанщик по барабану», що називалося «глумлінням» [17]. Кара різками обов'язково супроводжувалась читанням молитви на цей випадок: «Пам'ятай день суботній...», через що й сама екзекуція одержала визначення «нагадування».

За побиття різками в українських старосвітських школах, як і в школах Західної Європи, треба було ще й дякувати. Отримавши свою порцію ударів, писав Г. Квітка-Основ'яненко, учень зводився на ноги, кланявся і говорив: «Благодарствую, пане-вчителю, за наученіє». На завершено-

ня церемонії пан-дяк урочисто проголошував: «Сіє тобі за минулі й майбутні прогрішення. Пам'ятай день суботній до грядущої суботи, йди з миром». За існуючими правилами, після відбуття покарання у суботу, школярів протягом тижня не били, хоч як би вони не завинили, і тому ці дні вважалися справжнім святом.

Судячи з усього, у давні часи звичай «субітки» був обов'язковим для всіх: одних карали за скоєне, інших - «для напучування». Не існувало, очевидно, і якихось станових привілеїв: однаковою мірою різка гуляла по спинах як панських, так і мужичих дітей. Шляхетного і пещеного Трушка з роману «Пан Халявський» вчитель-дяк січе неодноразово, незважаючи на те, що матір просить за своє чадо і піддобрюється «п'ятьма ліктями холста». Але з часом, у зв'язку з посиленням соціальної і майнової диференціації й появою спеціальних урядових розпоряджень, що забороняли фізичні розправи стосовно дворян і їхніх дітей, виходило так, що «березову кашу» частіше куштували учні з «простих» родин. У західноєвропейській школі з середніх віків відомі так звані товариші для покарання. Так називали учнів незначного походження, приставлених до принців крові й зобов'язаних розраховуватись власним тілом за їхні вчинки й провини. Постать такого «товариша для покарання» вивів у романі «Історія Жіль Блаза із Сантільяни» французький письменник XVIII ст. Ален Рене Лесаж. Інститут подібних дублерів, очевидно, не оминув і українську старосвітську школу, на що натякає прислів'я «Іноді б'ють Хому за Яремину вину».

Задовольняючи свої садистські нахили, учнів могли власноручно карати «келейно» або «публічно» самі вчителі та наставники. Так, добре обізнаний зі звичаями Київської братської семінарії М. Гоголь писав у «Вії», що коли один професор «шмагав різками по пальцях риторику, в іншій класі інший професор обробляв дерев'яними лопатками по руках філософію» [18].

Яскравий портрет одного з «майстрів рукоприкладства» змальовано у мемуарах І. Нечуя-Левицького. Це інспектор, який ніби за іронією долі мав прізвище Страхів, не обмежуючись банальними ляпасами, потиличниками й стусанами, «...в суботу після уроків викликав провинників в широкий коридор між чотирма класами, ставив їх рядком, брав лозу в цензора і сам "давав палі" по долонях учеників не тонким кінцем лози, а товстим кінцем міцно зв'язаних паличок лози, щоб було дошкульніше. Він лупив по маленьких долонях так, що школярі аж вищали, аж присідали від болю. Коли долоня ставала червоною, він кричав навіжено: "Давай другу руку!" -

і лупив по другій долоні. Менші школярі кричали на все горло. Усей довгий рядок заливався слізьми...» [19]. Внаслідок таких езекуцій, як згадує І. Нечуй-Левицький, учні кілька днів не могли писати й ледве були здатні тримати ложку під час вечері.

У часи від Петра I до Миколи Палкіна у казенних навчальних закладах Росії каральні функції нерідко доручали «служителям при училищах», якими ставали звичайно відставні солдати. Разом з тим продовжував існувати більш давній інститут призначених езекуторів - «спекуляторів» або «цензорів», роль яких доручалась фізично сильним, але ледачим школярам. У бурсацькому середовищі їх презирливо називали «січкарями», «катами», «гицелями». Одіозна фігура учня, який шмагав своїх однокашників, очевидно, прийшла до нас із Західної Європи. Відомо, що у давніх німецьких навчальних закладах тілесні покарання здійснював так званий «Синій чоловік» (*der blaue Mann*) - учень, обличчя якого було вкрито маскою, а на плечі накинута мантия синього кольору [20].

Як спеціальні інструменти покарання у старосвітській школі застосовували палиці, батоги, лопатки, але, звичайно ж, перше місце тут належало різці як найуніверсальнішому знаряддю. Різка або «пляга» (очевидно, від німецького *Plaga* - мука, бич) виготовлялась з 10-15 тонких прутиків, завдовжки у півтора аршина, зв'язаних у пучок мотузкою. Кожної різки, як правило, вистачало на 10 ударів, потім її замінювали на нову. Попередньо різки розпарювали, що надавало їм особливої гнучкості. Чіткої регламентації покарань не існувало. Багато що залежало від настроїв і уподобань педагогів, які самі пройшли крізь науку биття і були, за висловом М. Помяловського, «недосічені або пересічені». Залежно від провини кількість ударів могла коливатися від 1-3 до кількох сот, хоча за правилами не можна було давати більше 12 різок. Найтяжче - до 300 ударів, могли покарати, наприклад, за втечу з навчального закладу.

Існувала традиція, за якою учні самі здавали гроші на заготовлю різок. При цьому, запобігаючи ласки «цензора», виділяли окрему суму йому на хабар, що називалося «кубана дать» (А. Свидницький). Приймавши хабар у грошовому або натуральному вираженні, «цензор» мав змогу суттєво полегшити долю приреченого. З цієї метою застосовувалися різноманітні хитрощі й симуляції: били впівсили, замість того, щоб наносити удари по тілу, перішили підлогу або осліні, фарбували різки чорнилом (щоб залишали сині смуги - «фальшиві рубці»), виймали з різок дере-

во, так що залишалось саме лико, тощо. Але частіше катували «на совість», за чим ревно стежили досвідчені в таких справах вихователі. В разі, якщо «цензорів» чимось не вгодило, він мав змогу жорстоко помститися, сплітаючи різки як батіг, або ж приплітаючи до них кінський волос чи навіть дріт. Такі особливі різки, як пише А. Свидницький, «добирали самого серця», «що як урве, то зразу крив'ю спливеш» [21]. Щоб витримати ці тортури й не кричати, покарані закушували нерідко руку до крові, але й це мало допомагало. Вже після 150 різок найвитриваліші не могли «ні стати, ні сісти», а після 300 ударів бурсаків звичайно відливали водою і як мертвих на ряднині тягли до лазарету. Відомі випадки, коли такі фізичні й моральні знущання призводили до смерті, як це трапилось, наприклад, з однокашником І. Нечуя-Левицького по Богуславському училищу [22].

Буденна процедура годування «березовою кашею» могла варіюватися за рахунок певних церемоній. Так, поряд із звичайним покаранням практикувалося шмагання «під шкільний дзвінок». Цей вид тортур, найімовірніше, прийшов у старосвітську школу з побуту середньовічних монастирів і сільських громад, де за неофіційним звичаєвим правом фізичні розправи здійснювалися під калатання церковного дзвону. Відомо, що традиційна свідомість наділяла дзвони особливою магічною силою. Пережитки цієї магії виявились досить стійкими: на Бойківщині, за відомостями І. Франка, ще у минулому столітті дівчат, які втратили цноту до шлюбу, били шнурами від церковних дзвонів, попередньо змочивши їх у соляній ропі.

Особливо брутальною тортурою у духовних училищах і бурсах вважалося покарання різками «на воздусях», коли жертву піднімали й утримували горизонтально у повітрі чотири однокласники, в той час як двоє езекуторів зліва та справа завдавали ударів по тих оголених частинах тіла, які, за словами М. Помяловського, були для тодішніх педагогів «провідниками людської моральності й вищої правди».

З реєстру виховних заходів старосвітської школи відомі також відправлення «на Камчатку» чи «на Кавказ» (так називали останню, або «ослячу», парту), численні поклони, утримування піднятою рукою товстелезної книги, залишення без обіду і прогулянки у вихідні дні, карцер тощо.

Тілесні езекуції доповнювали моральні, нерідко пов'язані з приниженням національної гідності. Як відомо, в XIX ст. українська мова була заборонена в школах на території царської Росії. За те, що вихованці «мужичили», тобто розмов-

ляли рідною українською мовою, їх змушували, як злодіїв, носити на шиї дерев'яну колодку - сумнозвісну «ноту», або «картку» з вкладеним всередину журналом провин. Про те, як запроваджувався на практиці цей інструмент насильницького русифікаторства у богуславському духовному училищі детально розповів І. Нечуй-Левицький. У нього читаємо: «Щоб привчити учеників говорити по-великоросійській, позаводили в класах нотатки: то були дерев'яні дощечки з ремінцями, щоб надівати їх на шию. В дощечку вкладався журнал, в котрому були написані заголовки: «за мужичі слова» (тобто українські); «як справить по-руській»; «за лайку», «за сквернословіє». Кому чіпляли на шию ту ноту, той мусив підслуховувати, хто скаже українське слово або хто лятиметься, потім записував у журнал українське слово і передавав нотатки. Це зробити було нетрудно, бо ученики всі до одного говорили по-українській...» «Клята нота», куди записувалися провини учнів, була об'єктом загальної ненависті й презирства. Інколи ці почуття проявлялися у стихійному обряді «всесоження» облудного символу, під час якого, як засвідчує А. Свидницький, учні виспівували «Вічну пам'ять». Цікаво було б сьогодні повторити педагогічний експеримент з «нотою», але вже з метою поширення української мови. Уявляєте, який би піднявся галас?!

Ще один вияв жорстокостей бурси - знущання старших учнів над молодшими, сильніших над слабшими. Кожен новачок повинен був пройти цілий конвеєр тортур, аби сліпо коритися волі старшокласників - «філософів» і «богословів». Перелік прийомів «шліфування» молодшого школяра старшими, наведений у творах художників-реалістів XIX ст., вражає своїм розмаїттям і злою вибагливістю, що мимоволі наштовхує на порівняння з практикою середньовічної інквізиції. Одна з таких жорстоких розваг - «пинфа» у романі «Люборацькі» А. Свидницького чи «пимфа» з «Нарисів бурси» М. Помяловського. Суть її полягала у тому, що сонному бурсакові, який чимось завинив перед товаришами, наприклад, займався доносителством (а це вважалося найбільшим злочином), вдували в легені крізь паперову трубку порцію диму, що викликало у жертви страшенний кашель і отруєння. Подібні методи фізичної розправи насаджували культ сили і вікової ієрархії. Підкоряючись йому, молодші змушені були прислужувати старшим, звертатися до них на «Ви» й слухняно виконувати їхню волю (брехати, красти, купувати горілку тощо). На підставі

цих фактів можна зробити висновок, що сучасна армійська «дідівщина» має дуже давні корені й є по суті різновидом ініціативних звичаїв, характерних для закритих чоловічих колективів (армія, в'язниця, монастир, навчальний заклад).

Розглянуті вище белетристичні фрагменти дуже цінні для історії вітчизняної освіти і педагогіки. Зовсім не випадково вони нагадують народні картинки «страшного суду», де зображувалися муки грішників, у яких «з шиї до п'ят на спині криваві смуги». Справедливість цього порівняння підтверджується багатьма свідченнями. Недарма М. Помяловський називав бурсу «пречудовим пекловичовним закладом». Побудована на культурі різки й приниженні людської гідності, система казарменого виховання була дійсно жорстокою каторгою, нівечила дитячі душі, породжувала численні морально-психологічні драми. Боротьба прогресивних сил Росії й України, спрямована на скасування варварських методів педагогіки, становила складову загального руху за демократизацію суспільства, звільнення від кайданів феодального гноблення і самодержавства. Ця боротьба врешті-решт дала свої плоди. Нагадаємо, що фізичні покарання у школах царської Росії було офіційно скасовано вже після ліквідації кріпацтва законом 17 квітня 1863 року.

На завершення розвідки варто зробити ще одну ремарку. Драконівське поводження наставників з учнями у старосвітській школі не лише травмувало й пригнічувало, а й викликало певний опір, формувало особливий психологічний тип сприйняття жорстокої дійсності. На тих, хто не отримав своєї частки тілесних покарань, товариші дивилися скося, як на неповноцінних. І навпаки - «червоніти від різки» було ознакою молодецької звитяги й героїства. У бурсах і семінаріях поважали таких студентів, як Хома Брут з гоголівського «Вія», який часто «куштував» канчуків, але завжди з «філософською байдужістю». У цьому зв'язку на окрему розмову заслуговує специфічний бурсацький гумор, пов'язаний з різкою і практикою фізичних покарань взагалі. Чого вартий лише вислів: «Як будуть бити, то не будуть вішати, а як будуть вішати, то не будуть бити», за яким проглядає типова українська вдача - краще сміятися, ніж плакати.

Подальше вивчення реалій повсякденного буття старосвітської школи, укладання спеціального словника термінів, понять, фразеологізмів «спудейсько-бурсацької субкультури» сприятиме розкриттю глибинних пластів ментальності українського народу і його інтелектуальної еліти.

1. *Балушок В.* Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників.- К., 1993.- С. 81-82.
2. Біблія. Книга Приповістей Соломонових. 13, 24.
3. Хрестоматія по історії школи і педагогіки в Росії.— М., 1974.—С. 16.
4. Там само.- С. 28.
5. Там само.- С. 31.
6. *Купер В.* Історія розги.- Харків, 1991.- С. 235.
7. Там само.-С. 193-194.
8. Там само.-С. 152.
9. *Нечуй-Левицький І. С.* Зібрання творів: У 10 т.- К., 1968.- Т. X.-С. 11.
10. *Купер В.* Вказ. праця.- С. 152.
11. Там само.-С. 151-152.
12. *Шевченко Т.* Твори: В 3 т.- К., 1955.- Т. III.- С. 85.
13. Очерки народной жизни.-М., 1986.-С. 11.
14. *Вишневецький Д.* Из быта студентов старой Киевской академии // Киевская старина.- 1896.- Т. 52.- С. 186.
15. *Котляревський І.* Енеїда.- К., 1968.- 128.
16. *Квітка-Основ'яненко Г.* Зібрання творів: У 7 т.- К., 1979.— Т. IV.-С. 38-39.
17. Там само.-С. 40.
18. *Нечуй-Левицький І. С.* Зібрання творів.- Т. X.- С. 30.
19. *Купер В.* Вказ. праця.- С. 235.
20. *Свидницький А.* Люборацькі (Сімейна хроніка). Твори.- К., 1965.-С. 128.
21. *Нечуй-Левицький І. С.* Зібрання творів,- Т. X.- С. 20.
22. Там само.-С. 12.

Kurochkin O. V.

ON RITUAL SATURDAY'S PUNISHMENT (SUBITKA) AND OTHER METHODS FOR ETHNOPEDAGOGICAL PENALTY

The author considers cruel rules and methods of an old school education, not calling for its rebirth or using.